

KIRGIZ TÜRKLERİNDE İŞ TÜRKÜLERİ

Kirghiz Work-Songs

Doç. Dr. Naciye YILDIZ*

ÖZET

İlk olarak bir kişi tarafından ortaya konulan türküler, zamanla ağızdan ağıza geçerler ve anonim ürün niteliğini kazanırlar. İrlar (türküler), Kırgız anonim edebiyatının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İş türküleri ise, yaratıldığı dönemin insanı ve çalışma hayatı hakkında bazı ipuçları verir. Kırgız iş türküleri konularına göre avcılıkla, çobanlıkla, çiftçilikle ve çeşitli zanaatlarla ilgili olanlar olmak üzere tasnif edilebilir.

Anahtar Kelimeler

Türkü, ır, Kırgız, avcılık, çobanlık, çiftçilik, zanaatçılık

ABSTRACT

The folk songs, which are firstly created by a person, are transferred orally and they become anonymous products. Folk songs (ır), are important part of Kirghiz anonymous literature. Work-songs gives clues about the people and their work life of the related period. Work-songs can be classified according to their subjects as hunting, shepherding, forming and craftsmanshipsongs.

Key Words

Türkü, ır, Kirghiz, work-songs, hunting, shepherding, farming, crafting.

Kendine özgü bir ezgi ile söylenen ve zamanla anonimleşen halk edebiyatı türlerinden biri, Anadolu sahasında “türkü”ler, Kırgız Türkleri arasında da “ır”lardır. Şükrü Elçin’in “*Bu mahsüllere Doğu ve Kuzey Türkleri aynı kökten gelen ‘yır’ veya ‘cı’ adını vermişlerdir*” (Elçin 1881:189) şeklinde açıkladığı “yır”, “cı”, Kutadgu Bilig’te “*yırlamak: terennüm etmek, zikretmek*”(Arat 1979:541) olarak geçmektedir. Bu isim Kırgız Türkçesinde baştaki “-y/-c” sesinin düşmesiyle, “ır” ve “ırlamak” şeklinde kullanılmaktadır. Halkın her türlü duygu ve düşünceyi dile getirme imkânı bulduğu türküler/ırlar, edebiyatımızın en sevilen türlerindedir; dolayısıyla konu bakımından değerlendirildiğinde, ağıtların da, ninnilerin de “türkü/ır” başlığı altında yer aldığı; şekil bakımından ise maniden koşmaya, her türlü nazım şekli ile söylendikleri görülmektedir.

Anadolu’da olduğu gibi, Kırgız Türkleri arasında da ırlar, en yaygın halk edebiyatı türleridir. İrları tasnif etmek istediğimizde, konularına, yapılarına, ezgilerine, söylendikleri ortama, hangi bölgeye ait olduklarına göre çeşitli tasnifler yapmanın mümkün olduğu görülmektedir. Konularına göre Kırgız ırlarını tasnif ettiğimizde; emgek (iş) ırları, kaada-salt (gelenek-görenek) ırları, koşok (ağıt) ırları, tabiyat (tabiat) ırları, arman (dilek-arzu) ırları, süyüü (aşk-sevda) ırları, sanat-nasiyat/terme (nasihat) ırları, din ırları, tarihiy (tarihi) ırlar, kereez (vasiyet) ırları, beşik ırları (ninniler), oyun ırları, aytış (karşılıklı atışma) ırları, ırım ve em-dom (efsun-deva) ırları şeklinde gruplandığını görmekteyiz. Bunlar, doğumdan ölüme, hayatın her safhası ile ilgilidir; bazıları günlük hayatın akışı içinde, bazıları da çeşitli merasimlere bağlı olarak söylenmektedir.

* Gazi Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Emgek ırları/İş Türküleri

Anadolu'da "iş türküleri" olarak bildiğimiz geleneğin Kırgız Türkleri arasında adlandırılışı "emgek ırları"dır. Bunlar, yapılan işin zahmetini unutup azaltmak, iş yaparken bir yandan da güzel vakit geçmesini sağlamak gibi amaçlarla söylenir. Genellikle yapılan işle bağlantılı olurlar; ancak yine de bunlarda aşk, hasret, ölüm, güzellik gibi her türlü konuyu görmek mümkündür. Bu türkülerde, türüne göre, sık kullanılan kelimeler vardır ve bunlardan hareketle hangi iş grubu veya meslekle ilgili olduklarını tespit etmek mümkün olabilir. Kırgız iş türkülerinden çiftçilikle ilgili olanlarda "ürön¹, arpa, buğday, kırman²"; hayvancılıkla ilgili olanlarda "torpok³, kulun⁴, tay, ulak⁵, kozu⁶, boto⁷, yilkı, yilkıçı, koyçu⁸", diğer işlerle ilgili olanlarda da "ton⁹, teri¹⁰, cargılçak¹¹" gibi kelimeler bu tür anahtar kelimelerdendir. *Bekbekey, Saksakay, Şırıldan, Op Mayda, Ton Çık, Or Orogum* (Akmataliyev, 2002:25) ise Kırgız Türkleri arasında yaygın olarak bilinen ve söylenen iş türküleridir.

Araştırmacılar, insanların karınlarını doyurmak, geçimlerini sağlamak üzere çeşitli işler yapmaya başlamalarından itibaren, yaptıkları işle birlikte bir melodi de mırıldanmaya başladıklarını ve zamanla bu melodiye, sözün de eklendiğini düşünmektedirler. Böylece, iş türkülerinin ortaya çıkışı, çok eski zamanlara dayanmakta, insanlar arasında işbölümü ile meslekleşmenin meydana gelmesiyle de bu işlere bağlı türler ortaya çıkmaktadır. Bundan hareketle Kırgız halk edebiyatında emgek ırlarının;

1. Avcılıkla ilgili emgek ırları
2. Çobanlıkla ilgili emgek ırları
3. Çiftçilikle ilgili emgek ırları
4. Çeşitli zanaatlarla ilgili emgek

ırları (Akmataliyev 2002:29) şeklinde tasnif edildiğini görmekteyiz.

Avcılıkla ilgili iş türküleri, insanların sosyal hayatının normal gelişmesine paralel olarak, en eski türküler olmalıdır; çünkü insanların çiftçilik ve hayvancılıktan önce, toplayıcılık ve avcılıkla uğraştığı bilinmektedir. Kırgız Türklerinin, gerek ok ve tüfek gibi silahlarla; gerek tuzak, ağ, kapan gibi aletlerle; gerekse tazi ve sungur gibi hayvanlarla avlandıkları bilinmektedir; ancak avcılıkla ilgili olarak söylenen ırlar günümüze ulaşmamıştır. Buna karşılık, "hayvanı gözünden bile vurabilecek kadar usta avcılık" demek olan "mergenlik", Kırgız Türkleri arasındaki önemi doğrultusunda destanlarda işlenmiştir. Bu temayı, usta avcılığını olumsuz şekilde kullanarak bir hayvan türünü yok etmek üzere olan mergenin kötü sonunu anlatan "Kococaş" gibi destan türlerinin içinde veya Kalık isimli halk şairine ait "Cer Kepede Ötkön Kün/Cer Kepede¹² Geçen Günler" gibi günlük hayatını avcılıkla kazanan insanların öyküsünü yansıtan şiirlerde bulabiliriz (Kangeldiyev, 1989:71-73). Halk arasında, hikâyesi yaygın bir şekilde anlatılan "Karagul Botom" da, birçok akın tarafından düzenlenerek söylenmiş ve böylece varyantları meydana gelmiş, avcılıkla ilgili bir ırdır. Komuz denilen müzik aleti eşliğinde, ezgi ile söylenen bu ırda, avcılık yapan usta nişancı bir babanın, geyik postundan elbise giydiği öz oğlunu geyik zannederek vurup öldürmesi sonucunda, duyduğu büyük acı dile getirilmektedir. Ağıt türü için daha önemli bir örnek olarak düşünebileceğimiz bu ır, bir avcının başından geçenlerle ilgili olduğundan, burada da değerlendirilebilir:

"Keñ-Koldun başı keñ şiber, botom¹³,
/Keñ-Kol¹⁴un başı bol delice buğday, yavrum,
Keñirisip catkan, Karagul botom.
/Yayılmış, Karagul yavrum.
Narkoldun başı tar şiber, botom,
/Narköl'ün başı dar delice buğday, yavrum
Tahmsıp catkan, Karagul botom.
/Hareketsiz yatan, Karagul yavrum.

Altından saka kalçadıñ, botom,
/Altın aşık attın, yavrum,
Ayıña cetpey çarçadıñ, botom.
/Aynı doldurmadan öldün, botom.
Kümüştön saka kalçadıñ, botom,
/Gümüş aşık attın, yavrum,
Künüñö cetpey çarçadıñ, botom.
/Günüñü doldurmadan öldün, yavrum.
Men arkar bir atıp tiygizdim, botom,
/Ben yaban koyunu vurup avladım, yavrum,
Men arkar ton kaydan kiygizdim, botom,
/Koyun postu elbise nerden giydirdim, yavrum,
Elik bir atıp tiygizdim, botom,
/Geyik vurup avladım, yavrum,
Elik ton kaydan kiygizdim, botom.
/Geyik postu elbise nerden giydirdim, yavrum.
Erteñ bir aylıñ köçüptür, botom,
/Sabah köyün göçecek, yavrum,
Kök-Kaykı barıp konuptur, botom.
/Gök-Kaykı'ya varıp konacak, yavrum.
Men artımdı karabay, botom,
/Ben arkama bakmadan, yavrum
Baltırkan түbü bık etet botom.
/Baldıran otunun dibi hışırdadı, yavrum.
Balaluu elik dep koydum, botom,
/Yavrulu ceylan dedim, yavrum,
Men botomdu cep koydum, botom.
/Ben yavrumu yedim, yavrum.
Toburçağın tor bolor, botom,
/Cins atın dağ keçisi olur, yavrum,
Toksondoğu ataken, botom,
/Doksan yaşındaki baban, yavrum,
Senin tozoguñ tartıp, kor bolor botom.
/Senin üzüntünü çekip, horlanır, yavrum.
Argımağın at bolor, botom,
/Asil atın (adi) at olur, yavrum,
Altımışta enekeñ, botom,
/Altmış yaşındaki anan, yavrum,
Senin azabıñ tartıp, kor bolor, botom.
/Senin azabını çekip, horlanır, yavrum.
Kulunu ölgön beedey, botom,
/Tayı ölen kısrak gibi, yavrum,
Kuuratıp kettiñ, Karagul botom.
/Kurutup gittin, yavrum.
Botosu ölgön töödöy, botom,
/Yavrusu ölen deve gibi, yavrum,
Bozdotup kettiñ, Karagul botom.
/Ağlatıp gittin, Karagul yavrum.
O, Karagul botom,
/Ah, Karagul yavrum,
O, Karagul bot-om.
/Ah, Karagul yav-rum.”

(Bektenov-Bayciyev 1993:53)

Kırgız Türklerinin uzun asırlardan beri hayvancılıkla uğraştığı bilinmektedir. Bu sebeple, emgek ırları dendiğinde ilk akla gelen tür, çoban türküleridir. Daha çok erkeklerin yılıkı, kadınların da

koyun çobanlığı yaptığı; geceleri hırsızlardan ve yırtıcı hayvanlardan korumak ve sürünün dağılmasını önlemek için sürüleri beklediği bilinen bu toplumda, uzun geceler boyunca vakit geçirmek, hatta hırsızlara ve kurtlara gözdağı vermek amacıyla çoban türkülerini söylenmektedir. Çoban türkülerinin içinde en yaygın olarak bilinenleri ve eskileri “Bekbekey” ile “Şırıldan”dır.

Bekbekey
İynemdin uçun maytardım,
/İgnemin ucunu kıvırdım,
Bügün bir koroo kaytardım.
/Bugün bir koyun sürüsü gittim.
İynemdin uçun tüzöttüm
/İgnemin ucunu düzleştirdim,
İşenbey koroo küzöttüm. /
(Kimseye) güvenmeyip koyun sürüsü güttüm.

Uugumdun uçu dolono,
/Sırığının ucu akdiken,
Uuru da börü colobo.
/Hırsız da kurt da uğramasın.
Uuru bir kelse uştaybız,
/Hırsız gelirse vururuz,
Başın bir ayrı muştaybız.
/Başını varıp döveriz.

Koroomdu uçtu taman col,
/Ağılının kenarı patıka yol
Kaytargan koroom aman bol.
/Beklediğim ağılım sağ / salim ol.
Kız-kelin koroo küzötkön,
/Kızlar, gelinler ağıl beklemiş
İgerten kalgan salt oşol.
/Evvelden kalan adet bu.

Uuru kelse uştaybız,
/Hırsız gelirse vururuz,
Betin ayrı muştaybız,
/Yüzünü paralayıp döveriz,
Töögö çirkep baylaybız,
/Develere sıra sıra bağlarız,
Töbögö çaap aydaybız.
/Tepeye koşturup süreriz.

Kara-Toonu etektep,
/Kara dağın etegine,
Men konoyun Bekbekey.
/Ben konayım Bekbekey,
Kara makmal tonuña,
/Siyah kadifeden elbisene,
Ceñ boloyun Bekbekey.
/Yen olayım Bekbekey.

Kızıl-Toonu etektep,
/Kızıl dağın eteğine
Men konoyun Bekbekey.
/ Ben konayım Bekbekey,
Kızıl caka tonuña,
/ Kırmızı yakalı elbise,
Ceñ boloyun Bekbekey.
/ Yen olayım Bekbekey.

İçe turgan aşına,
/Yediğin aşına,
Bal boloyun Bekbekey.
/Bal olayım Bekbekey.
Mine turgan atına,
/Bindiğin atına,
Col boloyun Bekbekey.
/Yol olayım Bekbekey.

Kündöp-tündöp cügürgön,
/Gece gündüz yelip duran,
Tülkünün butu söğülsün.
/Tilkinin bacağı kopsun.
Tün uykunu üç bölgön,
/Gece uykunu üç kere bölen,
Kök çunak kanı töğülsün.
/Uğursuzun kanı dökülsün.

Koydun sütü korgoşun,
/Koyunun sütü korgoşun¹⁵
Koy uurdagan oñbosun.
/Koyun çalan onmasın.
Eçkinin sütü ermende,
/Keçinin sütü pelin,
Eçki uurdagan şermende.
/Keçi çalan rezil.

Bekbekey aytıp kız-kelin, e-ee-e-ey
/Bekbekey söyleyip kızlar-gelinler e-ee-e-ey
Ay carığı tündö oynoyt, e-ee-e-ey.
/Ay ışıklı gecede oynuyor, e-ee-e-ey
Adırda cılkı kaytargan, e-ee-e-ey,
/Tepede yulki bekleyen, e-ee-e-ey
Cılkıcı cigit kimdi oylot, e-ee-e-ey.
/Yulki çobanı kimi düşünüyor, e-ee-e-ey” (Alağuşov
1986:13-14)

Bekbekey türküsü, koyun sürülerini bekleyen genellikle gelinler-kızlar, bazan da erkekler tarafından söylenmektedir. Hayvanlara taze ot bulmak üzere yaylaya çıkıldığı vakit, koyunlar ağıl dışında bulunmakta, bu sebeple de sabaha kadar beklenmesi gerekmektedir. (Alağuşov 1986:13-14) Yayla gecelerinde, havanın sıcak olduğu yaz aylarında dışarıda, serin olduğu bahar ve güz aylarında

ise koyun çobanları için dikilen bozüylerde koyunlar beklenirken, bu türküler demir kopuz eşliğinde söylenmektedir.

Türküde ilk dörtlüğün doldurma mısralardan oluştuğunu görmekteyiz. Türküyü söyleyenler, koyun sürülerini beklediklerini, hırsızdan ve kurttan korkmadıklarını, onlara karşı silah olarak kullandıkları sırıkların çok sağlam olduğunu söyleyerek kendilerine ve silahlarına olan güvenlerini dile getirmekte ve hırsızlarla yırtıcı hayvanları adeta tehdit etmektedirler. Bekbekey’in -belki de eski zamanların bir koyun çobanının güzelliği, onun sevgilisi olma dileği gibi aşk-sevda temasının da; tilki, kurt gibi hayvanlara ve koyun çalan hırsızlara beddua, hayvanlar hangi otu yerlerse sütlerinin daha bol olacağı gibi yapılan işle konuların da türküde işlendiği görülmektedir. Son dörtlükten ise, Bekbekey ırının kızların-gelinlerin türküsü olduğunu öğrenmekteyiz. Genç kızlar ve delikanlıların, gönüllerindeki sırları da mecazî şekilde yansıttıkları bu türkünün yirmiyeye yakın varyantı meydana gelmiştir (Akmataliyev, 2002:33):

Bekbekey kaçtı bel aşıp,
/Bekbekey kaçtı bel aşıp,
Beline beykasam cooluk caraşıp.
/Beline beykasam¹⁶ mendil yaraşıp.
Saksakay kaçtı, say aşıp,
/Saksakay kaçtı nehir yatağını aşıp,
Sanına sarala cooluk caraşıp.
/Kalçasına sarı alacalı mendil yaraşıp.
Bekbekey kaçıp bel aştı,
/Bekbekey kaçıp bel aştı
Artınan Saksakay kuup adaştı.
/Ardından Saksakay kovalayıp şaşırtdı”
(Akmataliyev, 2002:36)

Bekbekey isminin mitolojik bir isim olduğu ve “bek” isminin sürünün bir ucundan diğer ucuna “bek/bek ey” diye arka arkaya seslenmek suretiyle meydana geldiğine dair iki farklı görüş mevcuttur (Bektenov, 1993:42). Kırgız Türk-

çesinde bek, “sağlam” anlamında bir isimdir. Bu seslenme ile sürünün emniyetinde olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde meydana gelen “Saksakay” isimli bir başka türkü daha vardır. O da Kırgız Türkçesindeki “sağ” isminden aynı şekilde meydana gelmiştir. Bazen *Saksakay* ile *Bekbekey*;

Bir kişi: Kula baytal Saksakay o-o-o-y/*Kula kısrak Saksakay o-o-o-y*

Hep birden: Kuyuluşkan Bekbekey o-o-o-y/*Sarılan Bekbekey o-o-o-y*

Bir kişi: Ala baytal Saksakay o-o-o-y/*Ala kısrak Saksakay o-o-o-y*

Hep birden: Aykalışkan Bekbekey o-o-o-y/*Kucaklanan Bekbekey o-o-o-y* (Bektenov, 1993:42) şeklinde nakarat kısımları karşılıklı olarak da söylenmektedir.

Çoban türkülerinden *Bekbekey* ve *Saksakay* yanık; at çobanlarının türküsü olan *Şırıldan* ise neşeli bir ezgi ile söylenmektedir.

Şırıldan

Konok toogo бүткөндө./Konok¹⁷ dağda bittiğinde,
Koşo çıkkan şırıldan./Beraber çıkan şırıldan.
Taruu taşka бүткөндө./Dari taştta bittiğinde,
Talaşa çıkkan şırıldan./Dolanıp çıkan şırıldan.
Cılkıçı menen koyundaş./Yılık çobanı ile koyundaş
Canaşa çıkkan şırıldan./Beraber çıkan şırıldan.

Şırıldan bizdin şıykıbz./Şırıldan bizim çehremiz,
Tündö kelet uykubuz./Gece gelir uykumuz.
Aman bolso cılkıbz./Sağ salım olursa yulkumuz,
Erteñ kanar uykubuz./Sabah kanar uykumuz.
Şırıldan aytıp cürgöndö./Şırıldan söyleyip dururken
Konok menen taruunu./Konok ile dariyi,
Cep ketpesin cılkıbz./Yiyip gitmesin yulkumuz.

Ana sultan şırıldan./Ona sultan şırıldan,
Mına sultan şırıldan./İşte sultan şırıldan
Şıp-şırıldan şır eken./Şıp-şırıldan şır imiş
Cılkıçımın ırı eken./Yılık çobanının türküsü imiş.
(Alaguşov 1986:15)

Bu türkünün ismini oluşturan “şırıldan”, hem bir bitkinin, hem de güzden yapılp soğukta donarak tazeliğini kaybeden kırmızın ismidir; dolayısıyla her ikisi de çobanların hayatı ile ilgilidir. Bu ismin “şırıldamak” ve “çabuk”

anlamlarındaki “şıldır ıldam”dan geldiği de düşünülmektedir (Akmataliyev, 2002:46).

Yılık çobanlığı, koyun çobanlığından da zor bir iştir. Yılıkyı korumak üzere gece-gündüz bekleyen çobanlar güçlü kişiler arasından seçilir; en hızlı atlara binerler, geceleri uyumaları gerektiğinde bellerine atın dizginini bağlarlar ki bir tehlike anında atlar onları uyandırsın. Kışın yilkılar “otorlogon”a (Akmataliyev, 2002:42), ot bulmak üzere uzak ve ılık iklimli yerlere götürüldüğünde, çobanlar “alaçık” denilen küçük keçe evlerde kalırlar. Yılık çobanlarının otlakların yakınlarındaki köylere gidip “Şırıldan” söyleyerek yiyecek-içecek topladıkları da bilinmektedir (Akmataliyev, 2002:43). Aşağıdaki mısralar “bahşiş isteme” ve “Şırıldan batası” yani bahşiş alındıktan sonra söylenen “Şırıldan duası” örneğidir:

Bata başı dñ-dñ./Dua başı dñ-dñ
Maldı bersin miñ-miñ./Mal versin bin-bin.
Cılkı bersen ala ber./Yılık vereceksen alacalı ver;
Ot cacalay bala ber./Ocak etrafında bala ver.
Cüytörünö töö ber./Çömeltecek deve ver;
Cüktöp alıp cürö ber./Yükleyip sürüver.
Saarına biye ber./Sağacak kısrak ver
Saagan sayın iye ber./Hergün sağılacak ver
(Akmataliyev, 2002:50)

Bu özelliği ile “Şırıldan” söyleme, Anadolu’da “saya gezme”(Oğuz, 2005:9-15) geleneğini hatırlatmaktadır. “Şırıldan”ın güz ortasında, ay on beş günlük olduğunda, bir araya toplanan yılık çobanları tarafından söylendiği ve yilkıların hâmi ruhu olan Kambar Ata’nın türküsü olduğu da bilgiler arasındadır (Akmataliyev, 2002:45). Bilindiği gibi “Kamber” peygamberimizin deve seyisidir; ancak Kırgız Türkleri arasında –atların sosyal ve günlük hayatta develerden daha mühim bir yer işgal etmesinden dolayı olsa gerek- atların hâmisini olarak ka-

bul edilmektedir. Aşağıdaki mısralar, “Şırlıdan”ın topluluk hâlinde de söylen-
diğini göstermektedir:

“Sayga бүткөн сары тал
/Nehir yatağında biten sarı söğüt
Irgay emey emne?/Sallanmıyor da ne?
San cigitter cıyılıp./Sayısız yiğit toplanıp
Şırlıdandı aytıssa./Şırlıdan söyleseler
Cırgal emey emne?/Zevk değil de ne?
Kumga бүткөн куба тал./Kumda biten ak söğüt
Irgay emey emne?/Sallanmıyor da ne?
Köp cigitter cıyılıp./Çok yiğitler toplanıp,
Şırlıdan aytıssa./Şırlıdan söyleseler
Cırgal emey emne?/Zevk değil de ne?”

(Akmataliyev, 2002:49)

Çobanların iş ve hayat şartlarının
ağırlığından şikayetleri, Kırgız Türkle-
rinde “arman ırı” olarak adlandırılan ve
insanların hayat şartlarından şikâyetle-
rini, arzularını ve ulaşamadıkları hedef-
lerini işleyen başka bir ır türünün içinde
de yer almaktadır. Bunlara bir örnek ve-
recek olursak:

Koyçu boldum başıman,
/Koyun çobanı oldum başından,
Korduktu tartım çaşımdan.
/Horluk çektim gençliğimden.
Çokoyum buttan suurulup,
/Ayakkabım ayağımdan sıyrılıp,
Çor boldu taman tuurulup.
/Nasır oldu tabanım çatlayıp.
Çoy-çoylop cürüp ölömbü,
/Topallaya topallaya öleyim mi,
Çokudan bir kün buulugup?
/Dağ sirtında bir gün düşüp?
Çarıgım buttan suurulup,
/Çarıgım ayağımdan sıyrılıp,
Çarçadım taman tuurulup.
/Hâlsizleştim tabanım yarıp.
Çoy-çoylop cürüp ölömbü,
/ Topallaya topallaya öleyim mi
Çokudan bir kün buulugup?
/Dağ sirtında bir gün düşüp?
Eşikke catsam, ečki kapır tebeleyt,
/Kapıya yatsam kâfir keçi çiğner.
Üygö catsam, baybiçe kapır cemeleyt.
/Evide yatsam kâfir hanım azarlar.
Tezek ter dep kap beret,
/Tezek topla diye çuval verir,
Üygö kirsem, kösö menen tap beret.
/Eve girsem gelberi¹⁸ ile vurur
Eşikke catsam kuruşup,
/Kapıya yatsam kwırılıp,

Koy, ečki menen uruşup.
/Koyun, keçi ile vuruşup.
Kalcalsam, bilcü kişi çok,
/Baylısam bilecek kimse yok,
Açka catam tırışıp.
/Aç yatıyorum büzülüp,
Kara ögüz minsem, kamçım çok,
/Kara öküze binsem kamçım yok,
Üygö kelsem, tınçım çok.
/Eve gelsem rahatım yok.
Muñkayıp zarlap ıylasam,
/Hazin hazin ağlasam,
Armanım ugar kişi çok.
/Şikâyetimi duyacak kimse yok”
(Bektenov, 1993, s.68-69)

Kırgız Türklerinin çocuk folklorun-
da da, özellikle hayvancılıkla ilgili tür-
külerin yaygın bir şekilde yer aldığı gö-
rölmektedir. Bunlara “Taylak/Deve Yav-
rusu”, “Bizdin Koy/Bizim Koyun”,
“Töl/Döl”, “Torpogum/Tosunum”, “Ula-
gım/Oğlaşım”, “Kara Ulak/Kara Oğlak”
gibi çocuk türküleri örnek verilebilir
(Akmataliyev, 1998:46-53). Bunlardan
“Töl/Döl” türküsünü değerlendirecek
olursak:

Bizdin mallar töldödü,
/Bizim hayvanlarımız döl verdi,
Ayran cuurat köldödü,
/Ayran-yoğurt bollaştı,
Cazdoodon köçüp aylıbz,
/Yayladan göçüp köyümüz,
Kök kolottu ördödü.
/Yeşil vadiye çıktı.
Kök ala maydan kök şiber
/Yeşil alacalı mayısta delice buğday
Çaykalıp östü tolgonu.
/Her yeri kapladı.
Kök şiberdin üstünü
/Delice buğdayın üstüne
Aylıbz barıp kongonu.
/Köyümüz varıp kondu.
Bayçeçekey gül caynap
/Kardelenler kaynaşıp
Çayıp çıktık too cakka.
/Yayıp çıktık dağ tarafına.
Kozulardı biz aydap,
/Kuzuları sürüp,
Sabada kımız kürüldöp,
/Tulumda kımız gürüldeyip,
Basıp kirip üylörgö,
/Yürüyüp girerek evlere,
Cetimiş seksen çaştığı,
/Yetmiş-seksen yaşındaki,

Abışkalar kürsüldöp.
/İhtiyarlar güreleş.
Talaatolgon baldırkan,
/Bozkırı dolduran baldıran,
Betege, şıbak, cıltırkan.
/Ayrık otu, kır pelini, süpürge otu.
Toonun betin karasak
/Dağ yamacına baksak
Karagat, ışkın, büldürgön.
/Frenk üzümü, ışkın, böğürtlen.
Bul carıktık cemışter
/Bu sevgili yemişler
Caş baldarı küldürgön.
/Küçük çocukları güldürmüş.
Çabak urduk suusuna
/Atlalık suyuna
Baldarın ızı-çuusuna,
/Çocukların gürlütü-patırtısına,
Kulak tınat tımsız.
/Kulaklar çınlar, aralıksız.
Orompoy menen şabiayat
/Orompoy¹⁹ ile ebe
Cağıştuu eken baldarga.
/Hoş imiş çocuklara.
Caydın künkü tabiyat,
/Yaz gününün tabiatında
Suu miltik atıp oynoduk.
/Su tabancasıyla vurup oynadık.
Ağıp catkan suulardan
/Akar sulardan
Balık karmap oynoduk.
/Balık tutup oynadık.
Cırgap cedik kuruttu,
/Afiyetle yedik kurutu²⁰
Kozuları kaytarbay
/Kuzuları gütmeyip
Camıratkan baldardı,
/Toplayan çocukları
Colotposton üyünö
/Yanaştırmayıp evine
Ata-enesi kuruttu.
/Anası-babası kuruttu.”

(Akmataliyev, 1998:49)

Bu örneği değerlendirdiğimizde, bir çocuk türküsü olmasına rağmen, çobanların hayatında yer alan birçok bitki isminin çocuk türkülerine kadar girdiği, dolayısıyla hayatın ve mekanın bu türkülere bütün netliği ile yansıtıldığı görülmektedir.

Kırgız Türklerinin “dıykançılık” olarak adlandırdığı “çiftçilik”le ilgili türküler de oldukça çok sayıda ve eş-metinleri meydana gelmiş durumdadır. Bu türküler ekin ekmekten ekmek pişirme-

ye kadar, çiftçinin emek-yemek safhasını dile getirir mahiyettedir.

“Dıykan degen canıbar,/Çiçi denilen canlı,
Koş ögüzün baylagan,/Çifte öküz bağlamış.
Şamıyanın şaylagan,/Şamıyanı²¹ seçmiş,
Cazga maal bolgondo,/İlkbahar yaklaştığında,
Buurusunun bukturgan,/Sabanını sürmüş.
Tişi cerge sukturgan./Dişini toprağa sokturmuş.
Kara cerdi kaıtargan,/Kara yeri aktarmış,
Töbödön oro kazdırgan,/Tepeden çukur kazdırmış,
Uuçtap buuday çaçturgan./Avuçlayıp buğday saçtırmış.
Bazardan ketmen aldırıp,/Pazardan kazma aldırıp
Ariktarın çaptırgan”/Arkları açtırmış”

(Akmataliyev, 2002:52)

mısralarında çiftçinin ekin ekme işi dile getirilmektedir. Bu mısralarda zahmetli işin safhaları birer birer sayılırken ekin biçme ile ilgili olarak söylenen;

“Bol, cigitter bolgula,/Tez yiğitler, tez olun,
Or cigitter, orgula./Biçin yiğitler, biçin.
Çal orogum, çalgımnı,/Çal orağım, çal,
Arpa buuday taştabay,/Arpa buğday bırakmadan,
Booga baylap salgımnı/Demet yapıp koyun”

(Akmataliyev, 2002:52)

şeklindeki türküde ise, hasat zamanının coşkusu hissedilmektedir. Çiftçi için bundan sonra harman safhası başlar. “Kırman” olarak telaffuz edilen harmanda “harman almak, düven sürmek” Kırgız Türkçesinde “temin bastıruu”dur. Bu iş sırasında da harmanın çabucak gelmesi dileğini ifade eden “Op Mayda” türkü söylenebilir:

“Oroy-oroy, op mayda,
/Biç, biç hop-mayda²²,
Oroo tolsun, op mayda.
/Ambar dolsun hop-mayda.
Kırça kırça baskanın,
/Kırç kırç bastığın,
Kırman tolsun, op mayda
/Harman dolsun hop-mayda.”

Mayda bassañ, canga payda,
/Küçük küçük bassan, cana fayda,
Talkandarı bize fayda.
/Hububatı bize fayda.
Topondoru sizge payda,
/Kepekleri size fayda,
Op mayda, mayda-mayda
/Hop mayda, mayda-mayda”

(Bektenov, 1993:41)

Bu mısralarda, çift sürdüğü hayvan ile kader birliği yapmış olan çiftçinin, hayvanına seslenişi yer almaktadır. “Mayda” bereket için kullanılan bir kelime-dir.

Bu türkünün

“Mayda-mayda, map-mayda,
/Mayda-mayda, map-mayda,
Maydalasın attı ayda
/Ufalasın, atı sür.”

(Akmataliyev, 2002:55)

şeklinde nakarat kısmının ve

“Kırça kırça baskanın,
/Kırç kırç bastığın,
Kırman tolsun, op mayda.
/Harman dolsun, hop-mayda.
Kırmançının balası
/Harmancının balası
Nanga tolsun op mayda.
/Ekmeğe doysun hop mayda.”

(Akmataliyev, 2002:55)

“Oroy-oroy baskanın
/Kese kese bastığın
Oroo tolsun op mayda.
/Ambara dolsun hop mayda.
Orokçunun balası
/Orakçının balası
Nanga tolsun op mayda.
/Ekmeğe doysun hop mayda.”

(Akmataliyev, 2002:55)

şeklinde asıl bentlerin eş-metinleri de bulunmaktadır. Ancak türkünün tamamı bugüne gelememiş, unutulmuştur.

Ekin ekme sırasında söylenen;

Mına septim uçtap./İşte serptim avuçlayıp:
Ciluv cerden konuş tap./Konaklamaya ulık yer bul.
Bu -cetim-cesirge./Bu, yetime-dula,
Munusu -karıp-miskinge./Bu, garibe-zavallıya.
Bu -aç-arıkka./Bu, aç-a-riğa,
Munusu -alsık karıpka./Bu, fakir garibe.
Buları kurt-kumurskaga./Bunlar, kurda, karıncaya,
Munusu -suramçıga./Bu, toplayıcıya,
A bul -tilemçıga./Bu, dilenciye.
Buları -salamçıga./Bu ziyaretçiye.
Kalgandarı/Kalanları
Sizge, bizge, maga./Size, bize, bana.
Babadıykan coldoşum./Babadıykan yoldaşım,
Bardık işti oñdosun./Bütün işi onarsın.
Car bolup cıloosun./Dost olup esirgesin.
Emi bıyağın men bilemin;
/Şimdi bu yanını ben bilirim;
Sugatın öksü bolbosun./Sulaması zayıf olmasın,
Öngöndö aram çöp koybosmun.
/Büyüdüğünde kötü ot koymam.

Arıgñ kenen çabılat./Arıgñ geniş kazılır,
Korukçuñ arbın tabılat./Çitin iyi bulunur,
Tilegim cön./Dileğim sade,
Ön, ürönüm, ön!Büyü tohumum, büyü!
Bereke bek baylasın./Bereketi bol olsun.
Berdik Babadıykanga./Verdik Babadıykan'a
Biriñ mindep çaylasın./Birini bin etsin”.

(Cusupov, 1993:515)

gibi ırların, Bakış dualarındaki:

“Bir talabim pulardin! Töngmekçiye bir bolgan
/Bir isteğim bunlardan!Dümbekçiye pır olan
Hazreti Kamber paygamber! Sizdin medet tileymen,
/Hazreti Kamber Peygamber! Sizden medet diliyo-
rum.

Rencige şifa tileymen. Dihkançıga pır bolgan
/Hastalara şifa diliyorum. Çiftçilere pır olan
Hazreti Hızır atadır, sizdin medet tileymen
/ Hazreti Hızır atadır, sizden medet diliyorum.
.....”

(İnan, 1986:122-124)

sözleriye benzerliği açıktır.

Bu aytımın son mısralarında, ekilen tohumun, çiftçilerin hâmi ruhu olan Dıykanbaba'ya emanet edilmesi, bugün Anadolu'da gördüğümüz “benim elim değil, Fatma Anamızın eli”, yahut da çocuğu yaşamayan ailelerin bir türbeye giderek çocuklarını buraya verdiklerini söyledikten sonra, çocuklara “Satılmış, Satı” gibi isimler vermeleri ile fonksiyonel bir paralellik göstermektedir.

Bugün, tarımda makineleşme sonucu, bu tür türküler hemen hemen hiç kalmamıştır.

Kırgız Türkleri arasında, yine çoban türküleri kadar yaygın olmamakla birlikte, yün işleme, kilim-keçe dokuma, ip eğirme, deri sepilme ve giyim eşyası dikme, demircilik, değirmencilik gibi zanaat ve mesleklerle bağlantılı olarak söylenen türküler de mevcuttur. Bunlardan “Ton Çık” türküsü, giyim eşyası dikmek üzere deri sepilmeyi dile getiren bir türküdür:

“Ak toktumdun terisin,/Beyaz toklumun derisini
Aşatkısın keltirdim./Mayalandırdım,
Abdan iyip cetkirdim./Iyice sepiledim,
Kıtkıl kılбай özündü./Sertleştirmeyip onu,
Aşatkıñdı kandırdım./Mayasına doyardım,

Tap menen tüzün saldırdım./*Isıtarak düzelttim.*
Çık, terim, ton tonuma./*Yayıl, derim, elbiseme,*
Kaldır-kuldur etpesin./*Kaldır-kuldur etmesin,*
Tüşö kalgın conuma./*Düşüver sırtıma.*
İylebesem maa cazık./*Sepilemesem bana yazık,*
Kıldırasañ saa cazık./*Takırdarsan sana yazık.*
Ton çık...Ton çık.../*Kürk yayıl...Kürk yayıl....*"

(Akmataliyev, 2002:57)

Bu türkünün "İylebesem maa cazık,/Kıldırasañ saa cazık" mısraları, bir başka türkü türü olan sihirselsel mahiyetli türkülerde de, hayvan sahibinin, anası ölen yavruyu bir başka hayvana alıştırdırırken söylediği "Telibesem, maa cazık,Telinbese, saa cazık /*Alıştırmamam bana yazık,Alışmazsa sana yazık*" (Bektenov, 1993:45) kalıp sözlerinin, türkülerin fonksiyonel özelliğini yansıtan bir başka eş-metnidir.

"Car-/yar-; öğüt-" fil kökünden türemiş bir isim olan "*cargulçak*" yani el değirmeni, Anadolu'da olduğu gibi, özellikle göçebe yaşayan Kırgız Türklerinin hayatında, büyük değirmenlerin görevini üstlenen ev aletleridir. Bunların kullanımını sırasında söylenen türkülerden biri:

"Cargulçağım tegeren./*Eldeğirmenim dön,*
Mayda tartıp aştıktı./*Ufak çekip hububatı,*
Tolturup ber baştıktı./*Dolduruver torbayı.*
Döötü pirim, koldoy kör./*Döötü Pirim, kollayagör,*
Cargulçağım sınbasın./*Eldeğirmenim kırılmasın,*
Ar işimdi öndoy kör./*Her işimi onaragör:*
Temir-taşın eesi./*Demirin-taşın sahibi,*
Tekeberdi kılbaymın./*Kibir göstermem,*
Kılğan bolsom tekeber./*Kibir gösterirsem*
Bir günü çıkar keesi /*Bir gün çıkar acısı*"

(Akmataliyev, 2002:58)

şeklindedir. Burada da bir başka hâmi ruhun adının geçtiği görülmektedir. "Döötü" Kırgız inançlarında demircilerin, değirmencilerin; demir ve taşla uğraşan kişilerin piri olan Hz. Davut'tur. Meslek erbabı olarak insanın daima alçakgönüllü davranması da, bu türkünün insanlara vermek istediği mesajı yansıtmaktadır.

İş türkülerinin yapısal analizi:

Türkülerin büyük bir kısmı belli bir nazım birimi ile söylenmemiştir. Birkaç örnek dörtlük nazım birimi ile kurulmuştur. Genel olarak Kırgız geleneksel şiirinde hakim olarak gördüğümüz mısra anlayışı örneklerimizde de yaygındır. Bazan cümleler iki-üç mısradadır, bazan da daha fazla mısradadır tamamlanmaktadır.

Birkaç örnekte mısradadır yer alan bir kelime değişikliği ile dörtlük tekrarı görülmektedir:

"*Kırça kırça* baskanın,
Kırman tolsun, op mayda
Kırmançının balası
Nanga toysun op mayda

"*Oroy-oro* baskanın
Oroo tolsun op mayda
Orokçunun balası
Nanga toysun op mayda.

Hece ölçüsünün en çok 7'li ve 8'li kalıpları kullanılmıştır. Bir çocuk türküsü olan "*Töl*" isimli örneğimizdeki gibi, bu iki kalıbın karışık olarak kullanıldığı örnekler de vardır. "*Karagul Botom*", "*Bekbekey*" türküsünün bazı varyantları ve ekin ekme ile ilgili türkülerde olduğu gibi, hece ölçüsünün düzenli şekilde kullanılmadığı örnekler de yaygındır.

"*Karagul Botom*" ırı gibi örneklerde, her mısra sonunda "botom" kelimesinin tekrarı ile kelime redifi yapılarak ses zenginliği sağlanmaktadır. Aynı şekilde mısra sonlarında yer alan "e-e-e-y" gibi tekrarlar da aynı fonksiyondadır.

Örnek türkülerde düzenli nakaratlar yer almamakta, bu yönleri ile Anadolu'daki türkülerden yapısal bakımdan büyük ölçüde ayrılmaktadır.

Ses-ahenk unsuru olarak bu türkülerin mısra başı kafiyelerinin zenginliği dikkat çekicidir:

Uugumdun uçu dolono,
Uuru da börü colobo.
Uuru bir kelse uştaybız,
Başın bir ayra muştaybız.

Koroomdun uçu taman col,
Kaytargan koroom aman bol.
Kız-kelin koroo küzötkön,
İlgerten kalgan salt oşol.

İlk dörtlükte mısra başlarında "u",
seslerinin, ikinci dörtlükte de "k" sesleri-
nin tekrarı, mısra başı ses tekrarlarına
iki örnektir. Hemen hemen bütün türkülerde
bu ahenk unsurundan faydalanıldığı
görülmektedir.

Bata başı dñ-dñ,
Maldı bersin miñ-miñ.
Cılkı bersen ala ber,
Ot cakalay bala ber.
Cüytörünö töö ber,
Cüktöp alıp cürö ber.
Saarına biye ber,
Saagan sayın iye ber.

gibi örneklerde de "a, ö, c, b, p, r, s" ses-
lerinin mısra içinde de ses ses zenginliği
sağladığı görülmektedir.

Mısra sonlarında yarım kafiyeden
zengin kafiyeye, kafiyeye+redif örneklerin-
den sadece redif ile kurulan örneklere
kadar mısra sonu ahenk unsurlarının
hemen her çeşidi uygulanmaktadır.

NOTLAR

¹ Ürön: Tohum

² Kırman: Harman

³ Torpok: İki yaşına basmış tosun

⁴ Kulun: Süt emen tay

⁵ Ulak: Oğlak

⁶ Kozu: Kuzu

⁷ Boto: Deve yavrusu

⁸ Koyçu: Koyun çobanı

⁹ Ton: Kürk, elbise

¹⁰ Teri: Deri

¹¹ Cargılçak: El değirmeni

¹² Cer kepe: Toprak kazılarak yapılan oda.

¹³ Boto: Deve yavrusu anlamında kullanılan
bir kelimedir ve Anadolu'da "kuzum" şeklindeki kul-
lanılış ile aynı özelliktedir.

¹⁴ Keñ-Kol: Kırgızistan'da yer ismi.

¹⁵ Korgoşun: Aconitum napellus; Türkiye'de
yetişmeyen, zehirli bir bitki. Aynı aileden olan diğer
türler Anadolu'da "kaplan boğan/it boğan/kurt
boğan/kurt otu/boğan otu" adıyla bilinmektedir.

¹⁶ Beykasam: Boyuna çizgili, ipekli kumaş

¹⁷ Konok: Türkiye'de "İtalyan daniş" olarak
bilinen mısır çeşidi.

¹⁸ Gelberi: Fırıncıların fırındaki ateşi düzelt-
mek için kullandığı uzun sırık

¹⁹ Orompoy: Tek ayak üzerinde zıplayarak
yapılan kovalamaca oyunu

²⁰ Kurut: Suyu sıkılmış ve kurutulmuş kesik-
ten (yağsız peynir çeşidi) yapılan, çay-kurut, may-
kurut ve ecigey-kurut diye türleri olan yiyecek (Üy
Tiriçiliginin Kısaça Ansiklopediyası, 1989:166)

²¹ Şamiyan: Boyunduruğun "çırpı, şiş" denilen
bir parçası

²² Mayda: Ufak

KAYNAKLAR

AKMATALİYEV, Abdildacan, A. Caynako-
va, İ. Cumabayev, B. Kebekova, R. Kırdırbaye-
va, K. Kırbayev, S. Musayev (2002), *Kırgız Ada-
biyatının Tarihi 1*, Bişkek, 2002.

AKMATALİYEV, Abdildacan, G.Orozova
(1998), *Baldar Folkloru*, El Adabiyatı Serisinin 20.
Cildi, Şam Yay., Bişkek.

ALAGUŞOV, Balbay (1986), *Ala-Too Poet*,
Bişkek, 1986.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bi-
lig İndeks*, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü Yay:47.

BEKTENOV, Z., T. BAYCİYEV (1993), *Kır-
gız Adabiyatı*, Mektep Neşriyatı, Bişkek.

CUSUPOV, Keneş (1993) *Kırgızdar 1*, Kır-
gızstan Yay., Bişkek.

ELÇİN, Şükrü (1981) *Halk Edebiyatına
Giriş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay:365.

İNAN, Abdülkadir (1986), *Tarihte ve Bu-
gün Şamanizm*, TTK Yay., Ankara.

KANGELDİYEV, N., V.N. Şneydman
(1989), *Bizdin Adabiyat*, Mektep Yay., Frunze.

Üy Tiriçiliginin Kısaça Ansiklopediyası
(1989), Frunze.

OĞUZ, M. Öcal, S. Kasımoğlu (2005), *Tür-
kiye'de 2005 Yılında Yaşayan geleneksel Kutla-
malar*, Gazi Üniversitesi THBMER Yay., Ankara.